

Stanisława Trebunia-Staszela

ORCID: 0000-0001-8694-5934
(Uniwersytet Jagielloński)

OBRAZY CZASU WOJNY: NIEOCZYWISTE KONTEKSTY, ZNACZENIA, SENSY. WSPÓŁCZESNE PRÓBY ODCZYTANIA DOKUMENTACJI FOTOGRAFICZ- NEJ SEKTION RASSEN- UND VOLK- STUMSFORSCHUNG INSTITUT FÜR DEUTSCHE OSTARBEIT

„Cy to naprowde jo? Nigdy byk nie pomysłała, ze uwidzem sobie jako dziecko.
Takie dziewczątko z warkocami. Telo roków przesło.
Dziękujem za to zdjęcie”

 Autorką powyższych słów jest nieżyjąca już mieszkanka jednej z podhalańskich wsi – pani Aniela¹. Wypowiedziała je, patrząc na swoją fotografię portretową z dzieciństwa, którą otrzymała od nas podczas wywiadu etnograficznego w 2007 r.² Nigdy przedtem nie widziała tego obrazu. Zdjęcie, które po latach trzymała w swych dłoniach, zostało wykonane w czasie okupacji hitlerowskiej w 1940 r. przez austriackiego antropologa dr. Antona Plügla³, zatrudnionego w Sektion Rassen- und

¹ Na użytek niniejszego tekstu imiona rozmówców zostały zmienione.

² Spotkanie z mieszkanką Podhala odbyło się w ramach pilotażowego wyjazdu terenowego w grudniu 2007 r. W wyjeździe towarzyszył mi pracownik Archiwum UJ, Bogusław Sławiński, który rejestrował spotkanie kamerą.

³ Anton Adolf Plügel (ur. 1910 r.), austriacki etnolog i antropolog, zaangażowany politycznie badacz, członek NSDAP. Absolwent Uniwersytetu Wiedeńskiego, gdzie w 1939 r. uzyskał stopień doktora

Volkstumsforschung (SRV) – jednostce badawczej działającej w ramach niemieckiego Institut für Deutsche Ostarbeit (IDO)⁴. Nasza rozmówczyni, przyglądając się fotografii, początkowo nie kojarzyła okoliczności jej powstania. Nie zdawała sobie sprawy z ideologicznego uwikłania niewinnego z pozoru obrazu. Dopiero wspólna rozmowa, okazanie pozostałych materiałów wytworzonych przez pracowników niemieckiej placówki: zbiorowych zdjęć z rodzicami i rodzeństwem oraz „ankiet rasowych” z danymi antropometrycznymi, uruchomiły proces „odpominania”, podczas którego przebliski scen z przeszłości, okruchy dawnych przeżyć i zdarzeń zaczęły układać się stopniowo w jedną całość, tworząc na nowo z postrzępionych wspomnień i epizodów współczesny obraz sytuacji sprzed kilkudziesięciu lat: „Nikt dokładnie nie wiedział, po co som te badanie, ale sie boli... Duzo nie wiem... Pamiętom ino, ze jak juz Niemcy pojechali, to potem nasa mama płakała, bo sie boła, ze nos [dzieci – S.T.S.] zabierom do Niemiec”.

Zdjęcie pani Anieli, na którym została utrwalona jako mała dziewczynka, wzbudziło w niej silne emocje. Przez dłuższą chwilę w milczeniu patrzyła na swoją podobiznę. W ciszy, która zapadła podczas naszej rozmowy, dało się wyczuć wewnętrzne napięcie, niespokojne rozedrganie. Osobisty obraz z przeszłości wyzwolił w starszej kobiecie wzruszenie, a jednocześnie wprawił ją w zadumę i refleksję nad przemijaniem. Po chwili, gdy pani Aniela zobaczyła pozostałe materiały z niemieckiej kolekcji, jej portretowe zdjęcie zaczęło nabierać nowych odniesień i znaczeń, uruchamiając wspomnienia z okresu wojny i przeniknięte lękiem przeżycia związane z obecnością nazistowskich badaczy w domu rodzinnym. Z czasem stało się impulsem do przywoływania także innych epizodów z codziennego życia podczas okupacji.

na podstawie rozprawy pt. *Beiträge zum gestirn- und zeitwährungskundlichen Inhalt der Rückseite des Codex Nuttall einer altemexikanischen Bilderhandschrift (Przyczynek do wartości gwiazdnych i czasowych zawartości odwrotnej strony Kodeksu Zouche-Nuttall – obrazkowego manuskryptu staromeksykańskiego)*, przygotowanej pod kierunkiem Fritza Röcka. Po przybyciu do Polski w 1940 r. zatrudniony najpierw w Referacie ds. Muzealnictwa przy Dystrykcie Krakowskim, a od 1941 r. w IDO, gdzie pełnił najpierw funkcję kierownika Referatu Etnologii SRV, a następnie całej sekcji. Podczas dwuletniego pobytu w okupowanej Polsce przygotował obszerne studium z zakresu tradycyjnej kultury ludowej Podhala, opublikowane na łamach czasopisma „Die Burg”. Mimo zasług na polu naukowo-politycznym został w 1942 r. powołany do Wehrmachtu. Zginął najprawdopodobniej w działaniach wojennych w Królewcu w 1945 r. Zob. L. Gottschall, *Student wiedeńskiego Wydziału Ludoznawstwa i aktywny członek NSDAP: Anton Adolf Plügel [w:] Antropologia i etnologia w czasie wojny. Działalność Sektion Rassen- und Volkstumsforschung Institut für Deutsche Ostarbeit, Krakau 1940–1944, w świetle nowych materiałów źródłowych*, red. M. Maj, Kraków 2015, s. 95–102; S. Trebunia-Staszel, „Lud zdolny do życia”. *Górale podhalańscy w oczach niemieckiego okupanta*, Warszawa 2019, s. 92–110.

⁴ W polskich opracowaniach spotyka się różne wersje tłumaczeń tytułowej Sektion Rassen- und Volkstumsforschung, np.: Sekcja Badań Rasy i Ludoznawstwa (G.E. Schafft, *Od rasizmu do ludobójstwa. Antropologia w Trzeciej Rzeszy*, tłum. T. Bałuk-Ulewiczowa, Kraków 2006), Sekcja Rasowo-Ludoznawcza (*Antropologia i etnologia w czasie wojny...*). Podobnie rzecz wygląda z nazwą Institut für Deutsche Ostarbeit, która tłumaczona jest jako: Instytut Niemieckiej Pracy Wschodniej (A. Rybicka, *Instytut Niemieckiej Pracy Wschodniej. Institut für Deutsche Ostarbeit Kraków 1940–1945*, Warszawa 2002), Instytut Prac Niemieckich na Wschodzie (G.E. Schafft, *Od rasizmu do ludobójstwa...*), Instytut na Rzecz Niemieckiej Pracy na Wschodzie (*Antropologia i etnologia w czasie wojny...*). W niniejszym tekście będę używać oryginalnych nazw niemieckich lub ich akronimów. O losach kolekcji SRV IDO zob. K. Stopka, *Kolekcja Sektion Rassen- und Volkstumsforschung własnością Archiwum Uniwersytetu Jagiellońskiego [w:] Antropologia i etnologia w czasie wojny...*, s. 19–23.

Naszkiecowana powyżej sytuacja wykorzystania materiału wizualnego podczas wywiadu etnograficznego odsłania nie tylko potencjał poznawczy i rolę fotografii w wyzwalaniu wspomnień, ale także uwydatnia jej nieoczywistość, problematyczność i – jak ujął to Bernd Stiegler – „podejrzaną dwuznaczność”⁵. Uzmysławia raz jeszcze, że znaczenia fotografii (może za wyjątkiem rodzinnych przedstawień) nie są jasno określone, lecz wylaniają się w złożonym procesie wzajemnych oddziaływań i relacji między obrazem a podmiotem patrzącym – jego wiedzą, doświadczeniami i przeżyciami. Ta sama fotografia wytworzona w czasie okupacji na użytek nazistowskiej polityki etnicznej po latach okazuje się być dla utrwalonej na niej postaci bliskim, poruszającym obrazem.

W niniejszym tekście, odwołując się do dokumentacji fotograficznej pochodzącej z kolekcji Sektion Rassen- und Volkstumsforschung oraz do własnych doświadczeń badawczych, chciałabym przedstawić i omówić wybrane przykłady zastosowania fotografii archiwalnej w praktyce etnograficznej i refleksji antropologicznej⁶. Interesować mnie będą przede wszystkim współczesne konteksty użycia i odczytywania niemieckich archiwaliów. Ich bliższe rozpoznanie odsłania bowiem dynamiczny proces konstruowania i przekształcania znaczeń tytułowych obrazów z czasu wojny. Podejmując refleksję nad zasygnalizowanymi zagadnieniami, postaram się też odnieść do pytań, które stały się osiłą rozważań podczas konferencji zorganizowanej przez Archiwum IPN w Warszawie w 2022 r. pt. „Okres przydatności. Fotografia jako surowiec i narzędzie w działaniach instytucji”⁷, a więc zastanowić się nad sposobami wykorzystania fotografii archiwalnej w działalności różnych instytucji deponujących pamięć – jej przechowywaniem, udostępnianiem i obiegiem w przestrzeni publicznej.

⁵ Jak zauważa Bernd Stiegler, fotografię od jej początków postrzegano i opisywano jako „mortyfikację i wiwifikację, jako prawdę i kłamstwo, jako wymazywanie i ratowanie”. B. Stiegler, *Obrazy fotografii. Album metafor fotograficznych*, tłum. J. Czudec, Kraków 2009, s. 10.

⁶ Określenia „etnografia” i „antropologia” są różnie ujmowane we współczesnym dyskursie naukowym, co wynika z odmiennych tradycji, szkół i nurtów, które rozwijały się w krajach europejskich i Ameryce Północnej. Ujmując rzecz bardzo ogólnie, obecnie wielu antropologów kulturowych (należy zaznaczyć, że z dziewiętnastowiecznej antropologii wyodrębniły się dwie dyscypliny: antropologia kulturowa oraz antropologia fizyczna *vel* biologiczna) przyjmuje, że etnografia to przede wszystkim metoda prowadzenia badań w terenie, czyli wytwarzania danych empirycznych, które stanowią podstawę do refleksji dla antropologii kulturowej. Jednak są też inne użycia tych określeń, gdzie etnografia to nie tylko metoda, lecz także nauka badająca przejawy życia i kultury wybranych grup ludności. Tak rozumiana etnografia (zwana obecnie etnologią) rozwijała się w krajach europejskich od XIX w., badając głównie społeczności wiejskie – była więc bliska ludoznawstwu. W prezentowanych rozważaniach badania z zakresu dzisiejszej antropologii fizycznej (antropometrii) określać będę antropologicznymi, zgodnie z pierwotnym znaczeniem tego terminu, nadanym przez jednego z pionierów dyscypliny – Edwarda B. Tylora. W swoim podręczniku z 1881 r. pisał on, że antropologia „odkrywa najwyraźniejsze różnice rasowe we wzroście i wymiarach członków, w kształcie czaszki i jej mózgu, w cechach twarzy, skóry, oczu i włosów, we właściwościach stroju, temperamentu umysłowego i moralnego”. E.B. Tylor, *Antropologia. Wstęp do badania człowieka i cywilizacji (z rysunkami)*, tłum. A. Bąkowska, Warszawa 1923, s. 56. Zob. też F. Barth, A. Gingrich, R. Parkin, S. Silverman, *Antropologia. Jedna dyscyplina, cztery tradycje: brytyjska, niemiecka, francuska i amerykańska*, tłum. J. Tegnerowicz, Kraków 2007.

⁷ Konferencja naukowa „Okres przydatności. Fotografia jako surowiec i narzędzie w działaniach instytucji”, Warszawa, 27 X 2022 r., <https://ipn.gov.pl/pl/aktualnosci/170971,Zapraszamy-do-udzialu-w-konferencji-naukowej-Okres-przydatnosci-Fotografia-jako-.html> (dostęp 12 XII 2023 r.).

Fotografia w etnograficznej praktyce badawczej. Kilka uwag wstępnych

Rozkwit fotografii rozumianej jako technika dokumentacyjna w etnograficznych i antropologicznych badaniach terenowych przypadł na przełom XIX i XX w.⁸ Wiązała się głównie z badaniami prowadzonymi w koloniach zamorskich, które niestety często uwikłane były w imperialistyczne praktyki europejskich mocarstw wobec ludności tubylczej⁹. Badania etnograficzne i antropologiczne prowadzono także na Starym Kontynencie. W tym wypadku ogniskowały się wokół ludności wiejskiej i przyswieceły im zgoła odmienne przesłanki: realizowane w duchu patriotycznego posłannictwa miały cementować tożsamość narodową kształtujących się ówczesnie nowożytnych narodów¹⁰. W prowadzonych wówczas badaniach fotografię traktowano jako obiektywną, najbardziej wiarygodną technikę dokumentacji kulturowych i fizycznych różnic grup ludności. Służyła ona rejestracji badanej rzeczywistości oraz utrwalaniu tzw. typów rasowych i ludowych. Pionierami użycia fotografii w etnograficznej praktyce, jak podaje Sarah Pink w swym studium *Etnografia wizualna*, byli m.in. Alfred Cort Haddon w Wielkiej Brytanii, Franz Boas w Stanach Zjednoczonych, Baldwin Spencer i Frank Gillen w Australii, a także polski antropolog Bronisław Malinowski, związany z ośrodkami naukowymi w Wielkiej Brytanii i Stanach Zjednoczonych¹¹. Obok wymienionych przez Pink postaci warto przywołać także nazwisko jeszcze jednego badacza, który kilkanaście lat przed Malinowskim stosował w swoich terenowych eksploracjach zapis fotograficzny. Mowa o Bronisławie Piłsudskim (1866–1916), starszym bracie marszałka Józefa Piłsudskiego. Ten mało znany do niedawna w polskim środowisku naukowym muzealnik i etnograf zasłynął z badań na wyspie Sachalin, gdzie w latach dziewięćdziesiątych XIX w. podjął systematyczne badania wśród Ajnów i Nichwów¹². W gromadzeniu materiału empirycznego stosował aparat fotograficzny, którym utrzymywał fragmenty badanej rzeczywistości. Jako jeden z pierwszych korzystał z fonografu, którym rejestrował tak cenne dziś pieśni i mowę Ajnów. Posługiwał się również kamerą filmową. Po powrocie z zesłania w 1906 r. Piłsudski kontynuował swoje zainteresowania ludoznawcze, angażując się m.in. w rozwój Muzeum Tatrzańskiego, a także w badania etnograficzne prowadzone na Podhalu, Spiszu i Orawie¹³.

⁸ S. Pink, *Etnografia wizualna. Obrazy, media i przedstawienie w badaniach*, tłum. M. Skiba, Kraków 2009, s. 87.

⁹ Wielu uczonych z naszego kontynentu, w tym także antropologów, włączyło się w dyskurs legitymizujący europejski imperializm w Azji i Afryce. Formułowane przez nich teorie uzasadniały nie tylko podbój kolonialny, ale także eksterminację – jak twierdzili – „gorszej rasowo” ludności tubylczej. Zob. E. Traverso, *Europejskie korzenie przemocy nazistowskiej*, tłum. A. Czarnacka, Warszawa 2011, s. 98–105.

¹⁰ Zgodnie z romantycznymi koncepcjami ludowości kultura chłopska postrzegana była jako nieskażone źródło cech narodowych, z którego obficie czerpano w procesie kształtowania tożsamości nowożytnych narodów. Zob. np. G. Cocchiara, *Dzieje folklorystyki w Europie*, tłum. W. Jekiel, Warszawa 1971.

¹¹ S. Pink, *Etnografia wizualna...*, s. 87.

¹² Bronisław Piłsudski trafił na Sachalin jako zesłaniec. Został skazany za domniemany udział w spisku przeciwko carowi Aleksandrowi III. Studiami nad dorobkiem Piłsudskiego na gruncie polskim zajmowali się głównie Antoni Kuczyński i Alfred F. Majewicz. Zob. np. A. Majewicz, *Badacz i przyjaciel sachalińskich tubylców – naukowa sylwetka Bronisława Piłsudskiego*, „Literatura Ludowa” 1988, nr 4–6, s. 41–50.

¹³ Zob. np. Bronisław Piłsudski (1866–1918). *Człowiek – Uczony – Patriot*, red. T. Jabłońska i in., Zakopane 2003; S. Trebunia-Staszela, *Muzeum Tatrzańskie jako laboratorium dziedzictwa. Część I*, „Journal of Urban Ethnology” 2018, nr 16, s. 217–231.

Jak już zaznaczono, jeszcze do połowy XX w. badania etnograficzne *vel* ludoznawcze często zintegrowane były z badaniami antropologicznymi, bazującymi na pomiarach antropometrycznych (stąd określenie: antropologia kulturowo-biologiczna)¹⁴. Fotografia odgrywała w nich istotną rolę. Służyła uchwyceniu właściwości fizjonomicznych badanych osób, takich jak budowa i proporcje ciała oraz cechy antroposkopijne (morfologia twarzy, kształt czaszki). Tego typu dane i wskaźniki stanowiły podstawę do skomplikowanych analiz, mających na celu np. prześledzenie zmienności cech poszczególnych grup, ale też wyodrębnianie i porównywanie ras ludzkich, czyli tworzenie tzw. taksonomii. Warto podkreślić, że badania z zakresu antropologii kulturowo-biologicznej do czasu II wojny światowej należały do kanonu praktyk badawczych w ówczesnych europejskich ośrodkach akademickich. Jak już wskazano, stosowano je zarówno w koloniach, jak i na rodzimym, europejskim gruncie¹⁵. W Polsce do najbardziej uznanych autorytetów w tej dziedzinie należeli m.in. Jan Czekanowski i Kazimierz Stołyhwo. Ich dorobek, w tym taksonomie ludności europejskiej, były dobrze rozpoznawalne i przywoływane w środowisku międzynarodowym, także wśród niemieckich antropologów¹⁶. Badania łączące pomiary antropometryczne z ludoznawczym oglądem realizowano również wśród mieszkańców Podhala. Prowadzili je m.in. August Wrześniowski (lata osiemdziesiąte XIX w.), a także Julian Talko-Hryncewicz wraz z Eugeniuszem Frankowskim (początek XX w.)¹⁷. Do metod antropologii kulturowo-biologicznej sięgnęli w czasie II wojny światowej Niemcy i Austriacy etnologowie, wykorzystując wiedzę i autorytet akademicki w celach politycznych¹⁸.

Nie jest moim zamierzeniem przedstawienie w tym miejscu dziejów badań etnograficznych i antropologicznych. Chciałam jedynie zarysować szersze tło naukowo-polityczne, w jakim były one realizowane, i zasygnalizować złożone konteksty wytworzenia danych empirycznych, także materiałów wizualnych. Rozpoznanie owych okoliczności jest bowiem niezbędne dla prowadzenia współczesnych studiów nad fotografiami wykonanymi w przeszłości, które dziś zaliczamy już do archiwaliów. W tym kontekście warto też zwrócić uwagę na różne sposoby ujmowania fotografii w dyskursie naukowym, uwarunkowane dominującymi w poszczególnych okresach teoriami i koncepcjami wiedzy. Jak już zaznaczono, zgodnie z paradygmatem pozytywistycznym w zasadzie do drugiej połowy XX w. fotografia ujmowana była jako najbardziej wiarygodne narzędzie zapisu rzeczywistości. Mimo referencyjnej właściwości traktowano ją jednak jako pomocniczą technikę badawczą względem obserwacji i wywiadu¹⁹. Również w sferze przedstawiania wiedzy pełniła służebną, a więc podrzędną rolę wobec pisma, będąc uzupełnieniem narracji tekstowej. Kryzys, jaki nastąpił w naukach społecznych i humanistycznych w latach siedemdziesiątych XX w., wyzwolił krytyczną refleksję nad dotychczasowymi, modernistycznymi koncepcjami

¹⁴ Z. Libera, *Antropologia biologiczno-kulturowa i polityka rasowa III Rzeszy w działalności Sektion Rassen- und Volkstumsforschung Institut für Deutsche Ostarbeit* [w:] *Antropologia i etnologia w czasie wojny...*, s. 25–74.

¹⁵ *Ibidem*.

¹⁶ K. Kaczanowski, *Dzieje Zakładu Antropologii Uniwersytetu Jagiellońskiego*, „Alma Mater” 2008, nr 106, s. 14–39.

¹⁷ S. Trebunia-Staszal, „*Lud zdolny do życia*”. *Górale podhalańscy w oczach niemieckiego okupanta*, Warszawa 2019, s. 155–157.

¹⁸ *Ibidem*, s. 73–82 oraz 124–171.

¹⁹ Por. B. Kopczyńska-Jaworska, *Metodyka etnograficznych badań terenowych*, Warszawa–Łódź 1971.

wiedzy, prawdy i obiektywności. Zwrot postmodernistyczny podważył wypracowane na gruncie pozytywizmu metody i teorie, przynosząc nowe, „alternatywne” metodologie i założenia, rozwijane w nurcie tzw. podejścia refleksyjnego²⁰. W odniesieniu do metod i środków wizualnego zapisu krytyka zbiegła się z rozwojem nowych mediów i innowacji w technologiach wizualnych, otwierając przed fotografią nowe możliwości jej zastosowania zarówno w wytwarzaniu (praktyce), jak i przedstawianiu wiedzy (refleksji). Obecnie materiały fotograficzne i nowe technologie wizualne włączane są w pracę etnografów jako teksty kultury, sposoby wytwarzania i reprezentacji wiedzy oraz obszary tworzenia kultury i interakcji społecznych. Fotografia zyskuje na znaczeniu, stając się dla wielu badaczy równie ważnym, co słowo pisane, elementem pracy etnograficznej²¹.

Zasygnalizowane powyżej zmiany paradygmatów przewartościowały także sposób patrzenia na fotografię archiwalną, która dzisiaj problematyzowana jest znacznie szerzej. Odczytujemy ją kontekstowo z perspektywy współczesnych koncepcji wiedzy, utrwalonych w zbiorowej i indywidualnej pamięci obrazów przeszłości, a także odkrywanych i rozpoznawanych uwarunkowań, w jakich była tworzona²². Niektórzy twierdzą nawet, że „nie jest ważne, co fotografia przedstawia, a raczej – jak ją widzimy i do jakiego projektu ją włączamy”²³. Nie oznacza to bynajmniej, że utrwalone na fotografii „widoki” nie są istotne, że nie odsyłają do tego, co było i co zostało uchwycone. Jak bowiem zauważa Susan Sontag, „zdjęcie może zniekształcać, ale zawsze zakładamy, że coś, co oglądamy, istnieje lub istniało”²⁴. A to oznacza, że uchwycony na fotografii fenomen mógł zostać uprzednio przekształcony i zaaranżowany stosowanie do pożądanych efektów. Bo prawda fotografii – jak dodaje Sławomir Sikora – „mówi tylko tyle: w pewnej chwili (w czasie otwarcia migawki) przed obiektywem aparatu znajdowała się oglądana na zdjęciu scena”²⁵. Na tym polega nieoczywistość, sugestywność, ale i zwodniczość fotograficznego przekazu. Fotografia, zatrzymując okruchy minionego świata, przechowuje jednocześnie ślad autorskiej sygnatury, a tym samym kryje w sobie idee, postawy, założenia, intencje i sposoby widzenia świata fotografującego. Jest zawsze uwikłana w jakąś opowieść; co więcej, zawiera też w sobie potencjał tworzenia nowych historii i znaczeń²⁶. Rozpoznanie owych uwarunkowań, ukrytych znaczeń i sensów, było jed-

²⁰ W przeciwieństwie do realistycznego modelu prowadzenia badań podejście refleksyjne uwzględniła i doceniła to, co nieoczywiste, problematyczne, subiektywne, zwracając uwagę na etyczny wymiar badań. Refleksyjna optyka zakłada też, że badacz jest świadomy teorii stojących za jego praktyką fotograficzną, ich relacji z fotografowanymi, oraz teorii, które wpływają na postrzeganie fotografii przez osoby fotografowane. S. Pink, *Etnografia wizualna...*, s. 91.

²¹ *Ibidem*, s. 9–29, zob. też s. 87–122 oraz 153–155.

²² I. Kurz, *Codzienne i niecodzienne w obiektywie „fotoamatorów”*. *Niemieckie fotografie i polska pamięć o okupacji [w:] Wojna. Doświadczenie i zapis. Nowe źródła, problemy, metody badawcze*, red. S. Buryła, P. Rodak, Kraków 2006, s. 55–69.

²³ G. Kubica-Heller, *Fotografia etnograficzna dokumentująca życie Żydów w Polsce – charakterystyka ogólna*, „Etnografia Nowa”/„The New Ethnography” 2015/2016, nr 7/8, s. 295.

²⁴ S. Sontag, *O fotografii*, tłum. S. Magala, Kraków 2009, s. 12.

²⁵ S. Sikora, *Autobiografia stworzona z fotografii. Metafora w fotografii*, „Konteksty. Polska Sztuka Ludowa” 1997, nr 3–4, s. 9.

²⁶ W przypadku fotografii wydobywanej przez badacza „na światło dzienne” z zasobu archiwalnego przeszłość krzyżuje się ze współczesnością na różnych poziomach i osiach czasu – spojrzenie autora fotografii spleta się ze spojrzeniem badacza – interpretatora. Zob. M. Sztandara, *O „etnograficzności” fotografii*, „Konteksty. Polska Sztuka Ludowa” 2003, nr 3–4, s. 95–101.

nym z głównych zadań w moich studiach nad dokumentacją wytworzoną przez SRV. Dla lepszego zrozumienia specyfiki niemieckich materiałów krótko przedstawię losy interesującej nas kolekcji.

Badania naukowe w służbie III Rzeszy

W kwietniu 1940 r., kilka miesięcy po zajęciu Polski przez armię niemiecką, hitlerowskie władze okupacyjne utworzyły w Krakowie wspomniany Institut für Deutsche Ostarbeit. W założeniach Instytut pomyślany był jako załączek przyszłego niemieckiego uniwersytetu, niemniej pełnił przede wszystkim funkcje propagandowe i polityczne²⁷. W ramach IDO działało kilkanaście sekcji, w tym tytułowa Sektion Rassen- und Volkstumsforschung, której pracownicy w wybranych miejscowościach Generalnego Gubernatorstwa (GG) prowadzili badania antropologiczne, ludoznawcze, medyczne i socjologiczne. Zgromadzone podczas ekspedycji terenowych dane miały stanowić „podstawę naukową” do klasyfikacji podbitej ludności według ras²⁸, tak by w dalszej perspektywie – jak pisał działający w sekcji Anton Plügel – przydzielić wyodrębnionym grupom i jednostkom „odpowiednie miejsce w strukturach III Rzeszy”²⁹. To enigmatyczne sformułowanie oznaczało reorganizację struktury etnicznej okupowanych ziem drogą germanizacji, przesiedleń lub eksterminacji³⁰. Na terenie GG badaniami objęto kilka grup, m.in. Łemków, Górali Podhalańskich, mieszkańców polskich wsi z okolic Krakowa i Dębicy, a także ludność określaną jako niemiecka, zamieszkującą tereny wokół Łańcuta, Mielca i Nowego Sącza. Badania przeprowadzono także wśród Żydów z getta w Tarnowie. W ciągu trzech lat niemieccy i austriaccy badacze z SRV wytworzyli obszerny zbiór danych (około 73 tys. stron dokumentów), obejmujący m.in. plany i raporty z działalności sekcji, korespondencję, ankiety z badań antropologicznych, socjologicznych, karty medyczne, testy psychologiczne oraz liczny zbiór fotografii. Wśród zgromadzonych materiałów znalazły się także próbki włosów badanych oraz kartoteki z odfitkami daktyloskopijnymi palców i całych dłoni³¹.

Pod koniec 1944 r., w związku z niepowodzeniami na froncie wschodnim, Niemcy ewakuowali zasób SRV do Bawarii. Tuż po zakończeniu działań wojennych armia amerykańska przejęła i przetransportowała niemiecką dokumentację do USA, gdzie ostatecznie została ona zdeponowana w National Anthropological Archives Smithsonian

²⁷ K. Stopka, *Kolekcja Sektion Rassen- und Volkstumsforschung...*, s. 19–23.

²⁸ U. Michel, *Ethnopolitische Reorganisationsforschung am Institut für Deutsche Ostarbeit in Krakau 1941–1945* [w:] *Ethnologie und Nationalsozialismus*, red. B. Streck, Gehren 2000, s. 149–166. Zob. też G.E. Schafft, *From Racism to Genocide. Anthropology in the Third Reich*, Urbana–Chicago 2004.

²⁹ W propagandowym tekście z 1941 r. Plügel pisał: „Musimy dokładnie poznać siły i realia, z którymi mamy się zmierzyć, aby zapanować nad sytuacją i zgodnie z polityczną wolą naszego wodza włączyć ten kraj w ramy nowego porządku”. A. Plügel, *Das Rassenbild des Vorfeldes im deutschen Osten*, „Das Vorfeld. Schulungsblätter für den Nationalsozialisten im Generalgouvernement” 1941, 2 Jahr., F. 6, s. 6.

³⁰ I. Heinemann, *Germanizacja, przesiedlenia, ludobójstwo. Generalny Plan Wschodni w świetle koncepcji nowego ładu etnicznego w Europie Wschodniej podczas II wojny światowej* [w:] *Inżynieria społeczna. Między totalitarną utopią a cząstkowym pragmatyzmem*, red. P. Madajczyk, P. Popieliński, Warszawa 2012, s. 178–194.

³¹ Szerzej na temat działalności SRV zob. M. Maj, S. Trebunia-Staszek, *Działalność Referatu Etnologii Sekcji Rasowo-Ludoznawczej w świetle nowych materiałów źródłowych* [w:] *Antropologia i etnologia w czasie wojny...*, s. 103–144.

Fotografia dłoni uczniów Szkoły Przemysłu Drzewnego w Zakopanem, przemianowanej w czasie wojny przez niemieckie władze okupacyjne na Berufsfachschule für Goralische Volkskunst. Zdjęcie wykonane podczas pilotażowych badań antropologicznych prowadzonych na Podhalu przez funkcjonariuszy rządu GG w 1940 r. AUJ, SRV-IDO, Box 65

Fotografia dzieci z Kościeliska. Z boku widoczna postać austriackiego antropologa dr. Antona Plügla, koordynatora pilotażowych badań antropologicznych i ludoznawczych realizowanych na Podhalu w 1940 r. AUJ, SRV-IDO, Box 64

Institution w Waszyngtonie. Leżała tam w zapomnieniu przez ponad 50 lat. Pod koniec lat dziewięćdziesiątych XX w. amerykańska badaczka Gretchen E. Schafft trafiła przypadkowo na frapujący zbiór materiałów z okupowanej Polski. Jesienią 2003 r. polski rząd wystąpił z oficjalną prośbą o transfer niemieckiej dokumentacji do Polski. W 2008 r., po konserwacji i cyfryzacji zawartości zbioru³², oryginalne materiały zostały przekazane do Archiwum Uniwersytetu Jagiellońskiego.

Kiedy sprowadzono zbiór SRV do Polski, zespół etnologów z ośrodka krakowskiego pod kierunkiem dr Małgorzaty Maj rozpoczął studia nad niemieckimi archiwaliami, starając się ocenić i rozpoznać ich wartość źródłową³³. Ważnym zadaniem było dotarcie do osób, które jako dzieci zostały poddane badaniom SRV. Dla mnie, osoby pochodzącej z Podhala, najbardziej intrygująco przedstawiały się archiwalia dotyczące tego właśnie terenu. Po wstępnym przejrzaniu zawartości zbioru okazało się, że niemalże jedna trzecia całego korpusu dotyczy mieszkańców Podhala. Jedynie w tym regionie, a konkretnie w miejscowości Szaflary, zrealizowano pełny zestaw badań. W żadnej innej miejscowości GG nie przeprowadzono terenowej akcji badawczej na tak szeroką skalę³⁴. Nie trzeba dodawać, że szczególne zainteresowanie podhalańskimi góralami wynikało z etnopolitycznych planów okupanta wobec tej grupy³⁵. Niemieccy funkcjonariusze i propagandyści, powołując się na germański rodowód kultury podhalańskiej i niemieckie wpływy z okresu średniowiecznej kolonizacji Podhala, usiłowali przekonać górali, że stanowią odrębny od polskiego naród góralski, tzw. Goralenvolk. I chociaż projekt wynarodowienia górali zakończył się całkowitym fiaskiem (zdecydowana większość mieszkańców Podhala sprzeciwiła się akcji)³⁶, to pozostawił stygmatyzujący ślad w dziejach tej grupy. Do dziś góralom wypomina się zdradę narodową, a sami mieszkańcy mierzą się z trudną przeszłością, która wzbudza nadal wiele kontrowersji. Nie sposób w prezentowanym artykule odnieść się do tych zagadnień, chcę jednak zaznaczyć, że po kilkudziesięciu latach przemilczania haniebnej karty Goralenvolku przedstawiciele średniego i młodego pokolenia górali podkreślają potrzebę odrobienia zaległej lekcji historii. Pretekstem do dyskusji i przepracowania okupacyjnej przeszłości stają się oddolne inicjatywy

³² Koszty konserwacji i digitalizacji zostały pokryte przez Uniwersytet Jagielloński oraz Muzeum Holocaustu w Waszyngtonie. Elektroniczna wersja kolekcji SRV pozostała w Stanach Zjednoczonych.

³³ Badania realizowane były w ramach tzw. badań własnych oraz dwóch grantów: a) projektu ministerialnego pt. „Opracowanie materiałów etnograficznych dotyczących Podhala ze zbiorów Institut für Deutsche Ostarbeit”, 2008–2011, Ministerstwo Nauki i Szkolnictwa Wyższego, kierownik dr M. Maj; b) projektu badawczego Narodowego Centrum Nauki pt. „Górale Podhalańscy w nazistowskich koncepcjach narodowościowych i etnopolityce w świetle dokumentacji Sektion Rassen- und Volkstumsforschung IDO”, 2014–2016, NCN, kierownik S. Trebunia-Staszel.

³⁴ S. Trebunia-Staszel, „*Lud zdolny do życia*”..., s. 124–186.

³⁵ Mówiąc o niemieckich zainteresowaniach Podhalem, warto też odnotować, że znaczącą rolę odegrały walory krajobrazowe i turystyczne regionu. Już wkrótce po zajęciu Polski Niemcy utworzyli u podnóża Tatr strefę zamkniętą, organizując tu ośrodek wypoczynkowo-rekreacyjny dla swoich dygnitarzy, ich rodzin oraz żołnierzy. T. Gąsiorowski, *Podhale w planach niemieckiego okupanta*, „Biuletyn Instytutu Pamięci Narodowej” 2010, nr 1–2, s. 20–23.

³⁶ Do współpracy z okupantem przystąpiła niewielka grupa górali na czele z Wacławem Krzeptowskim. Głównym organem Goralenvolku był Komitet Góralski, którego członkowie szczególnie aktywność wykazali podczas akcji wydawania tzw. kenkart góralskich, oznaczonych literą „G”. Ich przyjęcie utożsamiano z przystąpieniem do Goralenvolku. Kenkarty „G” przyjęło ogółem około 18 proc. mieszkańców Podhala, w przypadku podhalańskich wsi odsetek ten wyniósł około 5 proc. W. Wnuk, *Walka podziemna na szczytach*, Warszawa 1980, s. 11–79. Zob. też W. Szatkowski, *Goralenvolk. Historia zdrady*, Kraków 2012.

edukacyjno-artystyczne, ale też spotkania wokół publikacji i projektów dotyczących II wojny światowej. Na przykład w ramach prowadzonych przez krakowskich etnologów badań nad zbiorem SRV – przy wsparciu lokalnych władz samorządowych – w różnych miejscowościach Podhala odbywały się spotkania ze świadkami historii, połączone z multimedialną prezentacją zdjęć ze zbioru SRV. Pozwoliły one zidentyfikować wiele postaci, scen i wydarzeń utrwalonych na niemieckich fotografiach³⁷.

Podhale i jego mieszkańcy w wizualnym zapisie niemieckich badaczy SRV

W zbiorze SRV sprowadzonym z Waszyngtonu znajduje się obszerny zasób danych wizualnych liczący ponad 25 tys. zdjęć. Sądząc jednak z adnotacji zamieszczonych w raportach i planach z działalności SRV, a także informacji pozyskanych w czasie kwerend archiwalnych, niemieccy badacze wykonali ich znacznie więcej. Część uległa zniszczeniu bądź została wyłączona z zasobu³⁸, jak np. kilkaset fotografii z Witowa, które – jak już wiemy – zostały wykonane mieszkańcom tej miejscowości w czasie pomiarów antropometrycznych w sierpniu 1942 r.³⁹ Istnieje prawdopodobieństwo, że zabrała je do domu jedna z badaczek w celu szybszego opracowania i nigdy już „wypożyczonych” materiałów nie zwróciła⁴⁰. Nie można wykluczyć, że omawiane zdjęcia zdeponowano w archiwach Muzeum Historii Naturalnej w Wiedniu, do których dostęp był utrudniony w czasie, kiedy prowadziłam kwerendy w Austrii w latach 2009–2014⁴¹. Poniżej krótko omówię korpus fotografii z Podhala, który znajduje się w kolekcji SRV. Uwzględniając okoliczności ich wytworzenia, tj. sytuację badawczą, zastosowaną technikę oraz przesłanki polityczno-naukowe, można podzielić je umownie na trzy kategorie:

A. Fotografie rasowe⁴² z badań antropologicznych, rejestrujące cechy metryczne i antroposkopijne badanych, stanowiące załącznik do ankiet rasowych.

B. Fotografie etnograficzne z etnograficznych badań terenowych, rejestrujące różne aspekty życia i kultury mieszkańców Podhala.

C. Zdjęcia artefaktów i obiektów muzealnych.

³⁷ W latach 2009–2011 spotkania z mieszkańcami Podhala były połączone z prezentacją wystawy pt. „Ludność Podhala w świetle niemieckich badań rasowych”, przygotowaną przez zespół badawczy Instytutu Etnologii i Antropologii Kulturowej UJ. W ciągu trzech lat wystawa gościła w miejscowościach: Szaflary, Nowy Targ, Kościelisko, Poronin, Biały Dunajec, Bukowina Tatrzańska, Rabka, Witów.

³⁸ W czasie ewakuacji zbiorów SRV w 1944 r. część materiałów pozostała w Krakowie i następnie trafiła do archiwów kilku instytucji. Zob. E. Duszeńko-Król, przy współpracy A. Sekundy, *Kolekcja fotograficzna Institut für Deutsche Ostarbeit Krakau (1940–1945). Zdjęcia z Polski*, Kraków 2014.

³⁹ W Witowie badaniami antropologicznymi i medycznymi objęto 310 dorosłych osób w przedziale od 20. do 50. roku życia. Zob. Archiwum Uniwersytetu Jagiellońskiego (dalej AUJ), Kolekcja Sektion Rassen- und Volkstumsforschung Institut für Deutsche Ostarbeit (dalej SRV-IDO), Box 48, 72.

⁴⁰ Myślę tu o dr Elfriede Fliethmann, która kierowała badaniami antropologicznymi zarówno w Witowie, jak i w Szaflarach. Zgodnie ze sporządzonym planem zamierzała je opracować. Archiwum Narodowe w Krakowie (dalej ANK), Oddział II. Zespół akt nr 545, IfDO 21: 1077–1095, dr. E. Fliethmann, *Arbeitsbericht der Sektion für Rassen- und Volkstumsforschung*, Krakau, den 20. Oktober 1942, mps, ss. 10.

⁴¹ Podczas prowadzonej przeze mnie kwerendy w Muzeum Historii Naturalnej w Wiedniu w 2009 r. opiekująca się zasobami archiwalnymi prof. Maria Teschler-Nicola sceptycznie odniosła się do moich poszukiwań, twierdząc, że materiały archiwalne są w stadium porządkowania i dostęp do nich jest utrudniony.

⁴² Odwołuję się do terminu użytego przez Amosa Morrisa-Reicha w jego opracowaniu pt. *Race and Photography. Racial Photography as Scientific Evidence, 1876–1980*, Chicago 2016.

Ad A. Kategoria „A” obejmuje fotografie z lat 1940 i 1942. Są to po pierwsze zdjęcia wykonane w czasie pilotażowych badań antropologicznych prowadzonych w 1940 r. na Podhalu przez dr. Antona Plüglę, który nie był jeszcze wtedy zatrudniony w SRV. Pracował jako referent ds. muzealnictwa w Abteilung Kultur und Unterricht przy rządzie GG i gromadził dane na temat stanu muzeów regionalnych w południowej Polsce. Jednocześnie prowadził badania z zakresu antropologii i ludoznawstwa. W 1940 r. odwiedził co najmniej pięć podtatrzańskich wsi, udając się do wybranych gospodarstw (nie wiadomo, jakim kluczem kierował się w typowaniu rodzin). W warunkach polowych on sam lub towarzyszący mu asystent fotografował osoby na tle płachty trzymanej w dłoniach lub zawieszonej na zewnątrz zabudowań, tak by lepiej uchwycić cechy antropologiczne badanych. Każdej osobie wykonano wówczas kilka ujęć, rejestrując oprócz cech antroposkopijnych także budowę ciała, rąk i nóg. Z omawianych badań zachowały się ankiety dla 168 osób (głównie członków całych rodzin lub grup dzieci) z miejscowości: Bukowina Tatrzańska, Kościelisko, Murzasichle, Poronin, Zakopane – łącznie około 1100 zdjęć⁴³. Z 1940 r. pochodzi też zestaw fotografii wykonanych grupie kilkunastu uczniów z zakopiańskiej Szkoły Przemysłu Drzewnego, która w czasie wojny została przez Niemców przemianowana na Berufsfachschule für Goralische Volkskunst⁴⁴. Drugi, znacznie większy korpus zdjęć antropometrycznych powstał w wyniku kompleksowych badań rasowo-ludoznawczych realizowanych w miejscowości Szaflary od 18 czerwca do 25 lipca 1942 r. Jak już wspomniano, Szaflary były jedyną miejscowością w GG, gdzie niemieccy badacze wykonali w pełni zakładany plan wieloaspektowych badań. Szczegółowym pomiarem antropometrycznym i badaniom medycznym poddano wtedy 1003 mieszkańców, czyli 2/3 całej społeczności – od niespełna dwuletnich dzieci po blisko dziewięćdziesięcioletnich starców. Dla ponad 630 osób zachowały się zestawy fotografii do ankiet rasowych (łącznie około 2500), ale – sądząc z przydzielonych poszczególnym osobom numerów identyfikacyjnych – wykonano je wszystkim badanym⁴⁵. Te właśnie fotografie portretowe wzbudzają najwięcej emocji. Uwidacznia się w nich dehumanizująca optyka oraz przedmiotowe traktowanie badanych, którzy – jak wiemy – zmuszeni zostali do poddania się tej niecodziennej, budzącej lęk „sesji fotograficznej”. Wymownie rysują się w tym kontekście numery identyfikacyjne widoczne w dolnej części portretów, którymi oznaczono badane osoby. Niektóre ze zdjęć niosą w sobie ślady działań przemocowych. Widzimy małe, przerażone dzieci, reagujące płaczem. Opresyjny charakter portretów antroposkopijnych uwydatnia się w zestawieniu z nazistowską dokumentacją ujawniającą polityczne cele, którym owe zdjęcia miały służyć⁴⁶.

⁴³ Zbiór zdjęć wykonanych w 1940 r. A. Plügel włączył do zasobu SRV z chwilą zatrudnienia w IDO w 1941 r. AUJ, SRV-IDO, Box 60–67.

⁴⁴ Zdjęcia uczniów zakopiańskiej szkoły zostały wykonane najprawdopodobniej na zlecenie Abteilung Schulwesen przy rządzie GG. Zob. M. Maj, S. Trebunia-Staszek, *Działalność Referatu Etnologii...*, s. 120.

⁴⁵ AUJ, SRV-IDO, Box 70.

⁴⁶ Chodzi o plany i raporty dotyczące działalności SRV-IDO. Zob. np. ANK, Oddział II. Zespół akt nr 545, IfDO 21: 1077–1095, E. Fliethmann, *Arbeitsbericht der Sektion für Rassen- und Volkstumsforschung*, Krakau, den 20. Oktober 1942, mps, ss. 10; ANK, Oddział II. Zespół akt nr 545, IfDO 21: 1449–1455, A. Plügel, *Arbeitsbericht des Referats Ethnologie*, den 14 Oktober 1941, mps, ss. 4; AUJ, SRV-IDO, Box 01, E. Riemann, *Arbeitsbericht der Sektion Rassen- und Volkstumsforschung*, 7 VII 1943 r., mps, ss. 8.

Fotografie mieszkańców Szaflar wykonane podczas badań antropologicznych realizowanych przez SRV IDO w Szaflarach latem 1942 r. Tego typu zdjęcia stanowiły załącznik do ankiet rasowych z danymi z pomiarów antropometrycznych. AUJ, SRV-IDO, Box 70

Ad B. Drugą kategorię tworzą tzw. fotografie etnograficzne⁴⁷, będące wizualnym zapisem życia i kultury badanych społeczności. Obok metody obserwacji i wywiadu stanowiły one dla badaczy z SRV ważne narzędzie w gromadzeniu materiału empirycznego podczas etnograficznych eksploracji terenowych. Tego typu badania w trybie stacjonarnym zostały przeprowadzone w Szaflarach⁴⁸ latem 1940 r., w ramach wspomnianej akcji badawczej. Kierowała nimi niemiecka etnologka dr Ingeborg Sydow⁴⁹. Ona też wykonała

⁴⁷ Jeszcze do niedawna w dyskursie etnologicznym pod pojęciem „fotografia etnograficzna” rozumiano głównie obrazy rejestrujące tradycyjne style życia badanych społeczności, ich kulturę społeczną i materialną. Zob. M. Szulc, *Fotografia na usługach etnografii. Materiały do bibliografii fotografii polskiej (1840–1953)*, Wrocław 1955.

⁴⁸ W przypadku Szaflar była to modelowa akcja badawcza, przeprowadzona z rozmachem, niepowtórzoną już nigdzie później.

⁴⁹ Ingeborg Sydow (ur. 1915 r., po zamążpójściu Lott-Sydow), niemiecka etnolog. Studia etnologiczne podjęła w Instytucie Morfologii we Frankfurcie nad Menem, doskonaląc swój warsztat pod kierunkiem Leo Frobeniusa i o. Wilhelma Koppersa – profesorów, którzy nie cieszyli się uznaniem wśród szermierzy narodowosocjalistycznej ideologii. Po śmierci Frobeniusa i po tym, jak Koppers po Anschlussie Austrii ze względów religijnych schronił się w Szwajcarii, Sydow złożyła swoją pracę doktorską pt. *Steinkult in Westafrika und Parallelen in anderen Gebieten (Kult kamieni w Afryce Zachodniej i analogie na innych terenach)* w Berlinie. Obroniła ją w 1941 r. już u mocno zaangażowanych politycznie akademików. W 1941 r. została zatrudniona w IDO i pracowała w tej jednostce do 1943 r., kiedy to złożyła wniosek o rozwiązanie umowy, motywując swoją decyzję możliwością prowadzenia badań socjologicznych

większość zdjęć podczas terenowych marszrut⁵⁰, rejestrując za pomocą aparatu fotograficznego różne aspekty życia mieszkańców Szaflar i okolic. Wśród utrwalonych przez nią obrazów odnajdziemy pejzaże, fragmenty pól uprawnych, miejscową architekturę, segmenty zabudowy wsi, budynki mieszkalne i gospodarcze, obejścia z ogródkami, wyposażenie wnętrz, sprzęty domowe, naczynia, przykłady sztuki użytkowej (zdobione łyżniki, misternie haftowane poduszki), ale także typowe dla ówczesnej podhalańskiej wsi zajęcia gospodarcze i prace domowe, w tym narzędzia i maszyny rolnicze. Część fotografii przedstawia samych mieszkańców. Są wśród nich grupowe ujęcia całych rodzin, gromadki dzieci oraz indywidualne portrety. Dominują odświętne, regionalne stroje, ale nie brakuje też ujęć w codziennej, nierzadko znoszonej i zniszczonej odzieży. W wizualnym zapisie znajdują się także sytuacje i sceny związane z lokalnymi uroczystościami religijnymi oraz okolicznościowymi wydarzeniami. Na zdjęciach etnograficznych z Szaflar – w przeciwieństwie do fotografii rasowych – nie znajdziemy oznak podporządkowania, lęku czy przerażenia. Wręcz przeciwnie, emanuje z nich spokój. Estetyka utrwalonych scen i sposób ujęcia postaci na pierwszy rzut oka sprawiają wrażenie, jakby pochodziły one z zupełnie innej opowieści bądź projektu. Nie przystają do zdjęć rasowych. Brak oczywistych odniesień prowadzi patrzącego „na manowce”, uwydatniając raz jeszcze zwodniczy charakter obrazu fotograficznego. Bez wiedzy na temat okoliczności i celów powstania etnograficznych obrazów z Szaflar jawią się one jako niewinne, sielankowe, wręcz beztrudne obrazy. W tym miejscu konieczny wydaje się komentarz. Otóż uchwycone postaci i sytuacje pozwalają sądzić, że autorce, mimo jej niemieckiego pochodzenia, udało się uzyskać dostęp do badanego środowiska i nawiązać kontakt z badanymi. Zapewne w przełamaniu bariery obcości i nieufności znaczącą rolę odegrał Juliusz Zborowski – dyrektor Muzeum Tatrzńskiego (MT), który decyzją władz niemieckich został oddelegowany do badań w Szaflarach jako konsultant⁵¹. Był dla Sydow przewodnikiem i doradcą, który oswajał nieznaną i nietypową zarówno dla niej, jak i mieszkańców Szaflar sytuację. Do kategorii obrazów etnograficznych można zaliczyć także niektóre zdjęcia wykonane przez Plügla podczas pilotażowych badań antropologicznych realizowanych na Podhalu w 1940 r. Myślę o grupowych ujęciach całych rodzin, które austriacki badacz rejestrował zazwyczaj na tle tradycyjnych podhalańskich zabudowań, utrwalając tym samym lokalną architekturę, a także codzienne i odświętne ubiory pozujących do zdjęć mieszkańców Podhala.

Ad C. Trzecią kategorię stanowią zdjęcia muzealiów, będące przykładem dokumentaryzmu etnograficznego. W większości są to fotografie ilustrujące obiekty z MT w Zakopanem wykonane przez Plügla lub na jego zlecenie. W zbiorze SRV znajdują

w Berlinie. U. Michel, *Ethnopolitische Reorganisationsforschung...*, s. 155, 162. W świetle najnowszych ustaleń wiedeńskiej badaczki Lisy Gottschall, I. Sydow po wojnie wyemigrowała do Stanów Zjednoczonych, gdzie podjęła pracę jako nauczycielka języka niemieckiego w Huntingdon College w Montgomery w stanie Alabama. Zmarła w 2009 r. Zob. L. Gottschall, *The most ideal form of scientific collaboration: Ostarbeit in Kraków (1942)*, „Etnografia. Praktyki, Teorie, Doświadczenia” 2022, nr 8, s. 69–85. Szerzej na temat badań etnograficznych prowadzonych przez I. Sydow w Szaflarach zob. S. Trebunia-Staszal, „Lud zdolny do życia”..., s. 131–146. Dla ścisłości pragnę dodać, że identyfikacja rozproszonego materiału fotograficznego pochodzącego z zasobów IDO wskazuje, że autorką większości zdjęć podczas badań w Szaflarach była I. Sydow, choć są też zdjęcia wykonane przez E. Fliethmann. Zob. E. Duszeńko-Król, przy współpracy A. Sekundy, *Kolekcja fotograficzna...*, s. 75–76.

⁵⁰ Można sądzić, że fotografie stanowiły dla Sydow integralną część procedury badawczej i były dopełnieniem tekstowego opisu rzeczywistości.

⁵¹ Zob. M. Maj, S. Trebunia-Staszal, *Działalność Referatu Etnologii...*, s. 132–133.

21

Hinterzahl gesamt:		lobent:		tot:		w	
Hinterhaupt: sehr angrifflos rötlich steil						Ornhöhe des Kopfes	123
flach gewölbt einladend ohne verrund. Kopf.						Grösst. Kopflänge	177
Schuppe: stark abgesetzt vorläufig						Grösste Kopfbreite	157
Hirnbocker: 0 1 2 3 4						Flachste Stirnbreite	104
Seitenwulst: 0 1 2 3 4						Jochbogenbreite	129
Nasenwurzel: sehr flach mittel hoch						Unterkieferwinkelbreite	99
sehr schmal mittel breit						Kinnbogenbreite	
Kopfhaut: straff/schlüchtl flach weit aus						Gesichtstiefe	
weilig lockig gekrauselt locker dicht kraus						Morphol. Gesichtshöhe	109
Dicke 1 2 3 Pigment a						Physiogn. Obergesichtshöhe	69
grau asch silber/bronze gelb gold rot						Morph. Obergesichtshöhe	63
Kassantien braun blau schwarz lich						Nasenhöhe	51
Braun: heller dunkler Razel 0 1 2 3 4						Nasenbreite	32
Haarbreite: 0 1 2 3 4						Nasenvangentiefe	24
Wimpern: heller dunkler/lang mittel kurz						Nasenbodenlänge	15
stark geschwürt gerade						Abstand d. inn. Augenwinkel	31
Barthaare: teilweise verästelt ungeteilt						Abstand d. auss. " "	84
Aufhängelänge 0 1 2 3 4						Körpergrösse	1428
Pigment: a / grau asch silber/bronze lich						Gnathion	1210
gelb gold rot Kassantien braun blau schwarz						Supraorbitale	1158
Augenfarbe: a / 1 2 3 4						Symphysion	726
aussehen hell dunkel schwarz Kassantien braun						Altrionica	1161
limon hasel orange gelb grün violett						Radiale	886
albino schwarzer wasser lich grau blau						Stylion	683
Sklera: weiss gelb grau braun blau lich						Dactylion	529
Iris: weiss dunkel rosa rot Kirsch violett						Iliocristale	834
blau oliv gelb lich Kaspianlicht: 0 1 2 3 4						Iliosiniale ant.	803
Kinn: weiss lich mittel gross/Produkt						Trochionterion	738
Kiefer unregelmässig divergierend prognath						Tibiale	365
Capitulum Serratum Dreieckig						Spyrion	
Ohr: absteigend antiklinal						Transv. Brustdurchmesser	238
Aussehen absteigend antiklinal						Skjut. " " "	161
Kopflänge: 0 1 2 3 4						Schulterbreite	321
Kopf: hell rötlich poliert/steil weich rauh						Klinnac. Rumpfbreite	300
flucht trocken fetter/Dick: 1 2 3						Lombocantambreite	
Durchmesser des Kopfes: 0 1 2 3 4						Vord. D. röhrenastachelbreite	
Hautfarbe: a / hell dunkel rotlich feil lich						Trochanterbreit.	248
grau weiss gelb rot braun oliv blau schwarz						Grösst. Hüftbreite	252
Behaarung 0 1 2 3 4 Pigmentfl. 0 1 2 3 4							
Häutung: gelblich							
Lebensl. sign. oben unten Ring Fläche 1 2 3							
Alter: 1/2 Wochen d. Arbie.							
Renzel Krümmen Länge 0 1 2 3 4							
quar							
Kopf: mittel lang, gross mittel klein							
Flächen: Tripez Oval Recht. ob. Rand Quadrat							
anderrte rötlich weiss lich blau lich							
Abweichung Deformation:							

ZASÓB ARCHIWALNY

Alter		Geschlecht		Lebensjahr		
52		M		97		
Signa		Differenz	in %	Masse	in %	in mm
Familienname		128		Schulhöhe über dem Boden	100.0	1743
Bainome				Ohrengehörhöhe	92.6	1615
Vorname		172	9.9	Schulbreite	100.0	1743
Wohnort		11	10.5	Wöhe d. v. Brustkorbes	88.2	1432
Beruf		822	47.1	Wöhe d. S. Brustkorbes	85.9	1425
Beruf bei Freizeitmomente				Spezweite	106.7	1864
Geburtsort		762	43.7	Schulbreite 100.0	39.3	19.5
Geburtsort		50		Seitenbreite	85.3	35.5
Volkszugehörigkeit			50.3	Stärke	100.0	49.7
Religion		39.4	60.6	Länge d. H. Unterarme m. Hand		28.6
Schulbildung		Kapitulation		554		
Heeresdienst, Dienstgrade, Auszeichnungen		Obhöhe des Kopfes		- 1	81.6	68.3
Balkan, Fremdsprachen		Größe Kopfhöhe		10.84		100.0
Krankheiten		Größe Kopfbreite			100.0	83.0
Allgemeines Verhalten		Klasse Stirnbreite			77.1	70.2
Geschlechterzahl		Inklugenbreite			100.0	91.2
Einzelschl		Unterkieferbreite			76.4	69.6
Mutter		Magnet. Gesichtshöhe		7.69	95.1	100.0
Vater		Magnet. Obergesichtshöhe			51.4	55.3
Mutter		Nasenlänge			100.0	45.5
Vater		Nasenbreite			65.9	100.0
Mutter		Breite zw. d. Inn. Augenwinkeln			57.4	89.8
Vater		Lippenfarbe		rosa (violett)	pigmentwert	
Mutter		Lippenfarbe		rosa (violett)	grundform: eck, grau, silber, bronze, gelb, gold, rötlich, bläulich	
Mutter		Lippenfarbe		rosa (violett)	form: strahl, schicht, wellenförmig, gewellt, lockig, enggliedrig, kreuz, engkreuz	
Mutter		Lippenfarbe		rosa (violett)	dicke 1-3	
Mutter		Lippenfarbe		rosa (violett)	pigmentwert	
Mutter		Lippenfarbe		rosa (violett)	bildungstärke 0-4	
Mutter		Lippenfarbe		rosa (violett)	form: ungeteilt, mittel, geteilt	
Mutter		Lippenfarbe		rosa (violett)	Arme 0-4	
Mutter		Lippenfarbe		rosa (violett)	Brust 0-4	
Mutter		Lippenfarbe		rosa (violett)	pigmentwert R	
Mutter		Lippenfarbe		rosa (violett)	Epiglottis	
Mutter		Lippenfarbe		rosa (violett)	Mangolentalle	
Mutter		Lippenfarbe		rosa (violett)	farbe beobacht	
Mutter		Lippenfarbe		rosa (violett)	farbe frei	
Mutter		Lippenfarbe		rosa (violett)	dicke 1-3	
Mutter		Lippenfarbe		rosa (violett)	Durchschneiden Blutg. 0-4	
Mutter		Lippenfarbe		rosa (violett)	pigmentfleckenbildung 0-4	
Mutter		Lippenfarbe		rosa (violett)	farbe d. Augenweichteile	
Mutter		Lippenfarbe		rosa (violett)	wie Pigment.	

Ankiety do badań antropologicznych i medycznych pochodzące z niemieckiej akcji badawczej realizowanej przez SRV IDO w Szaflarach latem 1942 r. Badaniom antropologicznym poddano niemalże całą populację wsi. AUJ, SRV-IDO, Box 04, 18

się zdjęcia ponad 1500 muzealnych obiektów i eksponatów z zakresu kultury ludowej Podhala i całych Karpat oraz około 500 reprodukcji fotografii z zasobów MT. Warto dodać, że w raporcie o działalności Referatu Etnologicznego z lipca 1941 r. Plügel jako jedno z najważniejszych zadań wymienia stworzenie bazy fotograficznej z zakresu rzeźnictwa i ludoznawstwa. W tym samym dokumencie wspomina o wykonaniu już wtedy ponad 5 tys. fotografii na Podhalu⁵². Zapewne Plüglowi należy także przypisać stworzenie kartoteki 638 metalowych spinek do koszul oraz kilku klamer do spinania cuch, toreb skórzanych i uprząży. Kartoteka wspomnianych muzealiów została włączona do kolekcji SRV. Dla każdego obiektu założono kartę inwentarzową z jedną lub dwiema fotografiami⁵³.

Materiały fotograficzne znajdujące się w zbiorze SRV są obecnie ważnym zasobem danych do zrekonstruowania metod i technik badawczych stosowanych przez nazistowskich badaczy, a także intencji i polityczno-naukowych założeń, które im przyświecały. Stanowią również interesujący przyczynek do szerszej refleksji nad znaczeniem, złożonością i nieoczywistością fotograficznego obrazu.

Grupa dzieci z Szaflar w codziennych ubiorach. Zdjęcie wykonane podczas etnograficznych badań terenowych kierowanych przez dr Ingeborg Sydow, Szaflary, 1942 r. AUJ, SRV-IDO, Box 70

⁵² Należy zaznaczyć, że przywołana liczba obejmuje zarówno fotografie muzealiów, jak i zdjęcia wykonane przez Plügla podczas badań antropologicznych prowadzonych w 1940 i 1941 r. w wybranych miejscowościach Podhala. ANK, Oddział II. Zespół akt nr 545, IfDO 21: 1377–1395, A. Plügel, *Arbeitsbericht und Planung des Referat Ethnologie*, Krakau, im Juli 1941, mps, ss. 9.

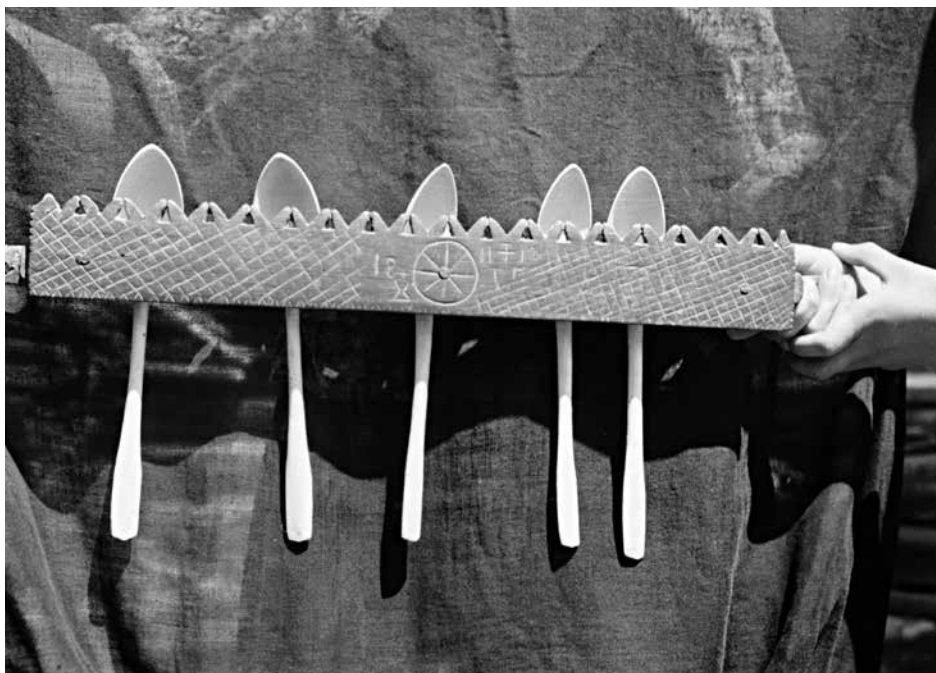
⁵³ Więcej na temat materiałów wizualnych zgromadzonych i wytworzonych przez Plügla zob. M. Maj, S. Trebunia-Staszel, *Działalność Referatu Etnologii...*, s. 122–123.

Fragment wiejskiej zabudowy w miejscowości Szafflary. Tradycyjny drewniany dom podhalański. Zdjęcie wykonane podczas etnograficznych badań terenowych kierowanych przez dr Ingebord Sydow, Szafflary, 1942 r. AUJ, SRV-IDO, Box 70

Ojciec z dzieckiem pozujący do fotografii. Zdjęcie wykonane podczas etnograficznych badań terenowych kierowanych przez dr Ingebord Sydow, Szafflary, 1942 r. AUJ, SRV-IDO, Box 70

Zdobiony łyżnik. Fotografia rejestrująca tzw. kulturę materialną mieszkańców Szaflar. Zdjęcie wykonane podczas etnograficznych badań terenowych kierowanych przez dr Ingeborg Sydow, Szaflary, 1942 r. AUJ, SRV-IDO, Box 70

Fotografia w wywiadzie etnograficznym. Medium uwalniające wspomnienia

Przystępując do studiów nad kolekcją SRV, jednym z najpilniejszych zadań było dotarcie do żyjących świadków niemieckich badań, tak by na podstawie ich relacji zrekonstruować wydarzenia z lat 1940–1942. W pozyskiwaniu danych w terenie kluczowa okazała się być metoda wywiadu wywołanego przez fotografię, zakładająca, że obrazy lepiej niż słowa wydobywają głębsze pokłady ludzkiej świadomości⁵⁴. Okupacyjne zdjęcia przedstawiane rozmówcom intrygowały, pomagały odtworzyć dawne sytuacje, ale też wyzwalały wiele emocji, przeżyć, często skrajnych reakcji. W czasie spotkań ze świadkami historii można było prześledzić „pracę fotografii”, przyjrzeć się, jak na osi zetknięcia obrazu i osoby patrzącej wydobywane są z pamięci minione wydarzenia, wątki, epizody, a także historie wykraczające poza utrwalone w fotografii sceny⁵⁵. Nieme, odrzucone, okryte zapomnieniem fotografie z niemieckiego zbioru w czasie rozmów ze świadkami niemieckich badań przekształcały się w katalizatory wspomnień, same w sobie stawały się nośnikami treści i znaczeń.

⁵⁴ D. Harper, *Talking about pictures: a case for photo elicitation*, „Visual Studies” 2002, vol. 17, no. 1, s. 1, <https://www.tandfonline.com/doi/epdf/10.1080/14725860220137345?needAccess=true> (dostęp 27 IX 2023 r.).

⁵⁵ J. Collier Jr., M. Collier, *Visual Anthropology. Photography as a Research Method*, Albuquerque 1986, s. 99.

Obserwowane w czasie rozmów reakcje: niepewność, milczenie, łzy, a czasem ironiczny śmiech, pozwalały lepiej rozpoznać konteksty dawnych wydarzeń, zrozumieć towarzyszące im postawy, zachowania, społeczne relacje oraz osobiste odniesienia do zapamiętanych sytuacji i zdarzeń.

Zanim materiały SRV trafiły do Polski, już w 2007 r. na prośbę dyrektora Archiwum UJ podjęłam wspólnie z zespołem Instytutu Etnologii i Antropologii Kulturowej UJ próbę odnalezienia świadków nazistowskich badań. Jednak pierwsze kroki w terenie nie były łatwe. Miałam świadomość, że tak skomplikowany i przemilczany przez lata temat wymaga szczególnego podejścia ze strony badacza. Dlatego też z pokorą przyjął fakt, że początkowo mieszkańcy Podhala z rezerwą odnosili się do moich poszukiwań, tłumacząc: „E, po co to teraz odgrzebywać”, „Już dość krzywdy było”. Wyczuwałam, że dystans wynikał z obawy, że rozmowa dotyczyć będzie Goralenvolku. Ostatecznie podczas pierwszego wyjazdu terenowego na Podhale spośród kilkunastu zidentyfikowanych osób jedynie trzy kobiety wyraziły zgodę na spotkanie⁵⁶. Z czasem coraz więcej mieszkańców podhalańskich wsi otwierało drzwi swoich domów i powierzało swoje relacje. W trakcie prowadzonych badań terenowych zrozumiałam, że nieufność i dystans świadków mogą wynikać także z innego powodu. Otóż dla wielu osób przymusowe badania, podczas których zarówno kobiety, jak i mężczyźni musieli rozbierać się do naga, były poniżającym doświadczeniem: „Niektórzy płakali, inni obracali to w żart” (Władysław, ur. 1927 r.)⁵⁷; „To był dło nos wstyd. Bo kto sie wtej ozbioł. Teraz jest inacej. Wsędy nagość pokazujom [...], ale wtedy to było okropne” (Maria, ur. 1924 r.). Zdarzały się sytuacje, że osoby pamiętające badania nie chciały nawet spojrzeć na swoje zdjęcia, odpowiadając: „Nie wiem”, „Nie pamiętam”, „Nie mam czasu”. W takich sytuacjach dziękowałam i odchodziłam. Praca w terenie uświadomiła mi, że to, co dla badacza jawi się jako intrygujący temat, dla innych ludzi może okazać się drażliwą, niechcianą historią, która kojarzy się z upokorzeniem, lękiem, uprzedmiotowieniem.

Większość spotkań i rozmów z mieszkańcami Podhala odbywała się w ich domach. W zależności od sytuacji, osobowości, a także kompetencji rozmówcy – jego wiedzy i predyspozycji narracyjnych, wywiad przyjmował formę swobodnej bądź sterowanej rozmowy. Czasami przekształcał się w kilkunastominutową narrację o wydarzeniach z okresu wojny, rodzinnych historiach i osobistych doświadczeniach. Zdarzało się też, że rozmówcy czekali z gotowymi, spisnymi wspomnieniami, przekazując ułożoną wcześniej wersję zdarzeń. W ten sposób udało się pozyskać bogaty zasób danych etnograficznych – począwszy od informacji dotyczących okoliczności prowadzenia niemieckich badań, poprzez relacje na temat wydarzeń z życia wsi, najbliższej okolicy i całego regionu, aż po osobiste, autobiograficzne historie⁵⁸. Jak już zaznaczyłam, szczególnym medium w wyzwalaniu wspomnień okazały się fotografie sporządzone

⁵⁶ Szerzej na ten temat piszę w opracowaniu „*Lud zdolny do życia*” ..., s. 206–229.

⁵⁷ W nawiasach podano zmienione imiona rozmówców, lecz pozostawiono rzeczywisty rok urodzenia.

⁵⁸ Wszystkie te bezpośrednie przekazy można uznać za jednostkowe świadectwa wojennych przeżyć. Oczywiście są to świadectwa znarratywizowane, poddane w procesie werbalizacji semiozie. Przybliżają zatem obraz przeszłości widziany przez uczestników minionych zdarzeń z perspektywy teraźniejszości. Zob. np. K. Kaniowska, *Antropologia i problem pamięci*, „Konteksty. Polska Sztuka Ludowa” 2003, nr 3–4, s. 57–65.

przez antropologów i etnologów z SRV. Najwięcej emocji wzbudzały obrazy, które bezpośrednio odnosiły się do rozmówców. Równie silne wrażenie wywierały fotografie bliskich osób, członków rodziny, szczególnie tych, którzy zginęli podczas okupacji. Obrazy z przeszłości, ukazujące znane im miejsca, sytuacje i postaci, pozwalały przenieść rozmówców w miniony czas. Decydowały o tym niejednokrotnie drobne szczegóły uchwycone na fotografii, jak np. zabandażowany palec u nogi, kwiatek w oknie czy choćby kokardka przy bluzce, która wywołała ożywioną reakcję mieszkanki Szaflar: „O Jezusie Maryjo... skąd zek sie tu wziena? Skąd to mocie? Jakoz to? To jo. O dejcie spokój. Ojej, pamiętom tom bluzke, z takim kokardkom” (Maria, ur. 1924 r.).

Nie sposób odnieść się nawet do części zebranych relacji, stąd ograniczę się do kilku wypowiedzi dotyczących samej akcji badawczej SRV. Okazuje się, że mimo upływu kilkudziesięciu lat od zakończenia wojny w pamięci świadków zapisało się bardzo wiele szczegółów związanych z przebiegiem badań antropologicznych w Szaflarach. Jedna z ich mieszkanek, przeglądając fotografie swych sióstr i braci, wspominała: „Byliśmy wyznaczeni, to poszliśmy. Na plebanii były badania. Wiem, że była pani, która miała w ramce taki arkusz, na którym miała różne kolory oczu. I mnie kazała patrzeć w lewo i porównywała moje oczy z tamtymi z arkusza. Tak szła po kolei [...]. Denerwowała się. Chyba ze trzy razy mi te oczy badała, nie wiedziała, do której kategorii zaliczyć moje oczy. Patrzyła. [...] Oprócz tej pani był jeszcze pan, starszy taki lekarz, i jeszcze jeden, co dyrygował wszystkimi, rządził” (Helena, ur. 1932 r.).

Z kolei mężczyzna, który w czasie niemieckiej akcji badawczej był piętnastoletnim młodzieńcem, szczegółowo opisał całą sytuację, miejsce, poszczególne stanowiska, realizowane badania i pomiary: „Dobrze pamiętam te badania. Trwały chyba cały miesiąc w 1942 r. Było kilka stanowisk. Przechodziło się od jednego do drugiego stanowiska. Była ekipa kilku lekarzy, około 10 osób. Badania odbywały się na plebanii. Mierzyl nas. Pytali o choroby. Badali wszystko. Oczy, gardło, łącznie z owłosieniem. Zostawialiśmy także odciski palców. [...] To była sprawa rasowości. Zaklasyfikowali nas do rasy germańskiej. My tutaj, na Podhalu, mieliśmy być potomkami Germanów. Tak ludzie mówili o tych badaniach” (Józef, ur. 1927 r.).

Większość rozmówców, mówiąc o badaniach, podkreślała towarzyszące im uczucie strachu i przerażenia. Powszechnie bowiem kojarzono niemiecką akcję badawczą z typowaniem dzieci do germanizacji: „A myśmy się tylko bali i modlili, czy oni nas po tych badaniach nie wywiozą gdzieś... Czy nas nie powysyłają. Bo ja nie wiem, myśmy nie wiedzieli, czy wszystkich ludzi badają, czy tylko naszą rodzinę” (Helena, ur. 1932 r.); „Jak chodziłam do szkoły podstawowej w Nowym Targu, to chodzili jacys ludzie i szukali. Patrzyli w oczy, kto ma niebieskie oczy. Była taka Zosia Michalikówna, która miała blond włosy i niebieskie oczy. Ja byłam szczęśliwa, że nie mam niebieskich oczu” (Marianna, ur. 1929 r.).

Przytoczyłam zaledwie kilka z kilkudziesięciu relacji zgromadzonych w trakcie badań etnograficznych prowadzonych na Podhalu od końca 2007 do 2015 r. z zastosowaniem metody wywiadu wywołanego przez fotografię. Pozyskane dane stały się podstawą do zrekonstruowania przebiegu i okoliczności niemieckich badań. Pozwoliły też uzupełnić i zweryfikować wiedzę nie tylko na temat samej akcji badawczej, lecz także innych historii związanych z okresem II wojny światowej.

Mieszkanca Szaflar podczas wywiadu etnograficznego patrzy na swoje zdjęcie z młodości wykonane przez niemieckich antropologów w 1942 r., Szaflary, 2008 r. Fot. S. Trebunia-Staszek

Świadkowie niemieckiej akcji badawczej realizowanej przez SRV IDO w Szaflarach w 1942 r. rozpoznają swoje zdjęcia z dzieciństwa, Szaflary, 2011 r. Fot. M. Maj

Obrazy przemocą naznaczone. Co i jak udostępnić?

Już z chwilą odkrycia zbioru SRV IDO w Smithsonian Institution ujawniły się liczne pytania i dylematy związane ze statusem poznawczym nazistowskiej dokumentacji. Gretchen E. Schafft, która jako pierwsza opracowała niemieckie archiwalia i na ich podstawie w 2004 r. opublikowała książkę *From Racism to Genocide. Anthropology in the Third Reich*, sprzeciwiła się upublicznianiu materiałów SRV. Opierając się na analizie tysięcy stron niemieckich dokumentów, zanegowała ich wartość poznawczą, twierdząc, że są to pseudonaukowe bzdury wyprodukowane w zbrodniczych celach. Co więcej, biorąc pod uwagę uwikłanie dokumentacji w nazistowski reżim, uznała, że podejmowanie studiów nad kolekcją SRV jest nieetyczne⁵⁹. Nie ignorując podniesionych przez Schafft uwag, uważam jednak, że niemieckie archiwalia winny być przedmiotem badań⁶⁰. W prezentowanym tekście starałam się pokazać wartość źródłową wizualnej części niemieckiej dokumentacji, a jednocześnie podkreślić jej niejednoznaczność i dehumanizujący charakter. Współczesne badania nad zbiorem SRV wykazały, że niemieckie zdjęcia gromadzone w niecznych celach – w sytuacji zniewolenia i przymusu – po latach okazały się ważnym zasobem do poznania nie tylko nazistowskich metod i założeń polityczno-badawczych, lecz także codziennej rzeczywistości czasu okupacji, życia i kultury badanych społeczności. Ponadto – użyte w czasie wywiadu – odsłoniły potencjał fotografii, jej perswazyjną siłę, ale też nieoczywistość i zwodniczość. Ujawniające się w trakcie spotkań silne emocje i przeżycia świadków historii wydatniły z całą mocą problematyczny charakter zbioru i skłoniły do postawienia ważnych pytań: Jak korzystać z niemieckich obrazów, by nie wzniecać na nowo dawnych konfliktów? Co i w jakim zakresie udostępnić? Jak chronić wizerunki tych, którzy zostali na nich utrwaleni? Jak zarządzać tak drażliwymi danymi? Czy decydować się na publikację w otwartym dostępie?

Bez wątpienia materiały SRV wymagają szczególnego podejścia i odpowiedzialności zarówno ze strony instytucji, które je przechowują, jak i tych, którzy te archiwalia wykorzystują w budowaniu nowych przekazów. Myślę przede wszystkim o badaczach akademickich, ale także o przedstawicielach innych środowisk i profesji, by wymienić artystów, dziennikarzy, publicystów, czy też pasjonatów historii. Namysł nad reprezentacjami, które stworzymy, oraz świadomość tego, że budowane przez nas przekazy mogą jeszcze bardziej wydziedziczać, prześladować i konfliktować, gdy zaczną krążyć „po świecie”, winny być nieodłącznym elementem naszej działalności⁶¹.

Bibliografia

Źródła archiwalne

Archiwum Narodowe w Krakowie
Oddział II. Zespół akt nr 545, sygn. IfDO 1–21.

⁵⁹ G.E. Schafft, *From Racism to Genocide...*, s. 1–13.

⁶⁰ Por. K. Stopka, *Kolekcja Sektion Rassen- und Volkstumsforschung...*, s. 19–23.

⁶¹ Zob. Y.S. Lincoln, N.K. Denzin, *Ósma i dziewiąta faza. Badania jakościowe (w) przełomowej przyszłości [w:] Metody badań jakościowych*, t. 2, red. N.K. Denzin, Y.S. Lincoln, red. nauk. wyd. pol. K. Podemski, Warszawa 2009, s. 676.

Archiwum Uniwersytetu Jagiellońskiego

Kolekcja Sektion Rassen- und Volkstumsforschung Institut für Deutsche Ostarbeit przekazana przez National Anthropological Archives Smithsonian Institution w Waszyngtonie, Box 1–83.

Opracowania

- Barth F., Gingrich A., Parkin R., Silverman S., *Antropologia. Jedna dyscyplina, cztery tradycje: brytyjska, niemiecka, francuska i amerykańska*, tłum. J. Tegnerowicz, Kraków 2007.
- Bronisław Piłsudski (1866–1918). *Człowiek – Uczony – Patriotą*, red. T. Jabłońska i in., Zakopane 2003.
- Cocchiara G., *Dzieje folklorystyki w Europie*, tłum. W. Jekieli, Warszawa 1971.
- Collier J. Jr., Collier M., *Visual Anthropology. Photography as a Research Method*, Albuquerque 1986.
- Duszeńko-Król E., przy współpracy A. Sekundy, *Kolekcja fotograficzna Institut für Deutsche Ostarbeit Krakau (1940–1945). Zdjęcia z Polski*, Kraków 2014.
- Gąsiorowski T., *Podhale w planach niemieckiego okupanta*, „Biuletyn Instytutu Pamięci Narodowej” 2010, nr 1–2.
- Gottschall L., „*The most ideal form of scientific collaboration*”: *Ostarbeit in Kraków (1942)*, „Etnografia. Praktyki, Teorie, Doświadczenia” 2022, nr 8.
- Gottschall L., *Student wiedeńskiego Wydziału Ludoznawstwa i aktywny członek NSDAP: Anton Adolf Plügel [w:] Antropologia i etnologia w czasie wojny. Działalność Sektion Rassen- und Volkstumsforschung Institut für Deutsche Ostarbeit, Krakau 1940–1944, w świetle nowych materiałów źródłowych*, red. M. Maj, Kraków 2015.
- Harper D., *Talking about pictures: a case for photo elicitation*, „Visual Studies” 2002, vol. 17, no. 1.
- Heinemann I., *Germanizacja, przesiedlenia, ludobójstwo. Generalny Plan Wschodni w świetle koncepcji nowego ładu etnicznego w Europie Wschodniej podczas II wojny światowej [w:] Inżynieria społeczna. Między totalitarną utopią a cząstkowym pragmatyzmem*, red. P. Madajczyk, P. Popieliński, Warszawa 2012.
- Kaczanowski K., *Dzieje Zakładu Antropologii Uniwersytetu Jagiellońskiego*, „Alma Mater” 2008, nr 106.
- Kaniowska K., *Antropologia i problem pamięci*, „Konteksty. Polska Sztuka Ludowa” 2003, nr 3–4.
- Kopeczyńska-Jaworska B., *Metodyka etnograficznych badań terenowych*, Warszawa–Łódź 1971.
- Kubica-Heller G., *Fotografia etnograficzna dokumentująca życie Żydów w Polsce – charakterystyka ogólna*, „Etnografia Nowa”/„The New Ethnography” 2015/2016, nr 7/8.
- Kurz I., *Codzienne i niecodzienne w obiektywie „fotoamatorów”*. *Niemieckie fotografie i polska pamięć o okupacji [w:] Wojna. Doświadczenie i zapis. Nowe źródła, problemy, metody badawcze*, red. S. Buryła, P. Rodak, Kraków 2006.
- Libera Z., *Antropologia biologiczno-kulturowa i polityka rasowa III Rzeszy w działalności Sektion Rassen- und Volkstumsforschung Institut für Deutsche Ostarbeit [w:] Antropologia i etnologia w czasie wojny. Działalność Sektion Rassen- und Volkstumsforschung Institut für Deutsche Ostarbeit, Krakau 1940–1944, w świetle nowych materiałów źródłowych*, red. M. Maj, Kraków 2015.

- Lincoln Y.S., Denzin N.K., *Ósma i dziewiąta faza. Badania jakościowe (w) przelomowej przyszłości* [w:] *Metody badań jakościowych*, t. 2, red. N.K. Denzin, Y.S. Lincoln, red. nauk. wyd. pol. K. Podemski, Warszawa 2009.
- Maj M., Trebunia-Staszel S., *Działalność Referatu Etnologii Sekcji Rasowo-Ludoznawczej w świetle nowych materiałów źródłowych* [w:] *Antropologia i etnologia w czasie wojny. Działalność Sektion Rassen- und Volkstumsforschung Institut für Deutsche Ostarbeit, Krakau 1940–1944, w świetle nowych materiałów źródłowych*, red. M. Maj, Kraków 2015.
- Majewicz A., *Badacz i przyjaciel sachalińskich tubylców – naukowa sylwetka Bronisława Piłsudskiego*, „Literatura Ludowa” 1988, nr 4–6.
- Michel U., *Ethnopolitische Reorganisationsforschung am Institut für Deutsche Ostarbeit in Krakau 1941–1945* [w:] *Ethnologie und Nationalsozialismus*, red. B. Streck, Gehren 2000.
- Morris-Reich A., *Race and Photography. Racial Photography as Scientific Evidence, 1876–1980*, Chicago 2016.
- Pink S., *Etnografia wizualna. Obrazy, media i przedstawienie w badaniach*, tłum. M. Skiba, Kraków 2009.
- Plügel A., *Das Rassenbild des Vorfeldes im deutschen Osten*, „Das Vorfeld. Schulungsblätter für den Nationalsozialisten im Generalgouvernement” 1941, 2 Jahr., F. 6.
- Ricoeur P., *Pamięć – zapomnienie – historia* [w:] *Tożsamość w czasach zmiany. Rozmowy w Castel Gandolfo*, oprac. K. Michalski, tłum. S. Amsterdamski i in., Kraków 1996.
- Rybicka A., *Instytut Niemieckiej Pracy Wschodniej. Institut für Deutsche Ostarbeit Kraków 1940–1945*, Warszawa 2002.
- Schafft G.E., *From Racism to Genocide. Anthropology in the Third Reich*, Urbana–Chicago 2004.
- Schafft G.E., *Od rasizmu do ludobójstwa. Antropologia w Trzeciej Rzeszy*, tłum. T. Bałuk-Ulewiczowa, Kraków 2006.
- Sikora S., *Autobiografia stworzona z fotografii. Metafora w fotografii*, „Konteksty. Polska Sztuka Ludowa” 1997, nr 3–4.
- Sontag S., *O fotografii*, tłum. S. Magala, Kraków 2009.
- Stopka K., *Kolekcja Sektion Rassen- und Volkstumsforschung własnością Archiwum Uniwersytetu Jagiellońskiego* [w:] *Antropologia i etnologia w czasie wojny. Działalność Sektion Rassen- und Volkstumsforschung Institut für Deutsche Ostarbeit, Krakau 1940–1944, w świetle nowych materiałów źródłowych*, red. M. Maj, Kraków 2015.
- Stiegler B., *Obrazy fotografii. Album metafor fotograficznych*, tłum. J. Czudec, Kraków 2009.
- Szatkowski W., *Goralenvolk. Historia zdrady*, Kraków 2012.
- Sztandara M., *O „etnograficzności” fotografii*, „Konteksty. Polska Sztuka Ludowa” 2003, nr 3–4.
- Szulc M., *Fotografia na usługach etnografii. Materiały do bibliografii fotografii polskiej (1840–1953)*, Wrocław 1955.
- Traverso E., *Europejskie korzenie przemocy nazistowskiej*, tłum. A. Czarnacka, Warszawa 2011.
- Trebunia-Staszel S., *„Lud zdolny do życia”. Górale podhalańscy w oczach niemieckiego okupanta*, Warszawa 2019.

Trebunia-Staszek S., *Muzeum Tatrzańskie jako laboratorium dziedzictwa. Część I*, „Journal of Urban Ethnology” 2018, nr 16.

Tylor E.B., *Antropologja. Wstęp do badania człowieka i cywilizacji (z rysunkami)*, tłum. A. Bąkowska, Warszawa 1923.

Wnuk W., *Walka podziemna na szczytach*, Warszawa 1980.

STRESZCZENIE

W artykule autorka podejmuje rozważania nad rolą fotografii archiwalnej w praktyce i refleksji etnograficznej oraz przybliża złożone i zawile konteksty współczesnych badań nad obrazami z okresu okupacji hitlerowskiej. Punktem wyjścia są materiały źródłowe z niemieckiej kolekcji Sektion Rassen- und Volkstumsforschung Institut für Deutsche Ostarbeit (SRV IDO) wytworzone przez pracowników tejże placówki podczas badań rasowych i ludoznawczych prowadzonych w wybranych miejscowościach Generalnego Gubernatorstwa w latach 1940–1943. Odwołując się do własnych studiów nad zbiorem SRV oraz doświadczeń z badań etnograficznych, autorka charakteryzuje wizualną część tytułowej kolekcji, a następnie omawia przykłady zastosowania niemieckich fotografii w wywiadach ze świadkami historii. W tekście podkreśla też wartość źródłową dokumentacji SRV, a jednocześnie ukazuje jej dehumanizujący charakter oraz uwikłanie w zbrodniczą politykę III Rzeszy. W podsumowaniu stawia pytania natury etycznej związane ze sposobami wykorzystania naznaczonych hitlerowskim reżimem archiwaliów we współczesnych badaniach naukowych oraz w działalności placówek deponujących pamięć.

Słowa kluczowe: antropologia wizualna, etnografia, fotografia i pamięć, Institut für Deutsche Ostarbeit, nauka i etnopolityka, nazistowskie badania rasowe i ludoznawcze, II wojna światowa.

ABSTRACT

The article considers the role of archival photography in ethnographic practice and reflection, and reveals the complex and intricate contexts of contemporary research on images from the Nazi occupation. The starting point is source material from the German collection of the Sektion Rassen- und Volkstumsforschung Institut für Deutsche Ostarbeit (Section on Races and Ethnicity of the Institute for German Work in the East, SRV/IDO) produced by its staff during racial and ethnological studies conducted in selected localities in the General Governate from 1940–1943. Referring to her own studies of the SRV collection and her experience in ethnographic research, the author characterises the visual part of the eponymous collection and then discusses examples of the use of German photographs in interviews with witnesses of history, in this case the inhabitants of Podhale who were included in the SRV research campaign. She also emphasises the source value of German documentation, while at the same time revealing its dehumanising nature and involvement with the criminal policies of the Third Reich. In conclusion, she poses ethical questions related to the ways in which archival materials tainted by the Nazi regime can be used in contemporary academic research and in the activities of institutions that collect ‘depositions’ of remembrance.

Key words: visual anthropology, ethnography, photography and memory, Institut für Deutsche Ostarbeit (Institute for German Work in the East), research and ethno politics, Nazi race and population studies, World War II.